

İslam Düşüncesinde Ahlâk İlmi

Müfit Selim SARUHAN*

Öz Bu makalede, İslam düşüncesinde ahlâk ilminin konumu eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılacaktır. Kur'an ve Sünnet ekseninde Kelam, Tasavvuf, Fıkıh ve İslam Felsefesi disiplinlerinin İslam düşüncesinde ahlâk ilminin teşekkülüne kaynaklık ettiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar kavramlar: Ahlâk ilmi, İslam Ahlâk Felsefesi, İslam Düşüncesi

The Ethics in the Islamic Philosophy

Abstract In this article the situation of Islamic Ethics within Islamic thought will be considered in a critical point of view. It is shown that ethics in Islam arise from these predominant sources: The Qur'an and Hadith; Kelâm (Islamic Theology); Tasawwuf (Islamic Mysticism); Fıqh (Islamic Law) and Islamic Philosophy. All of these branches are examined in relation to ethics.

Keywords: Ethics, Islamic Ethics, Islamic Moral Philosophy, Islamic Thought

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Felsefesi Ana Bilim Dalı

Giriş: İslam'ın Ahlâkı

İslam düşüncesinde ahlâk konusunun ele alınacağı bu yazıda İslam'da ahlâk ilminin sağlıklı bir altyapıda değerlendirilmesi için başlangıçta sorulması gereken sorular olduğunu düşünüyoruz. Eskide yeniyi, yenide eskiyi bulmaya yönelik bir çaba içinde olma düşüncesini ifadelendirmeye çalışacağız. İnsanın yeryüzü serüveni aslında tümüyle bir anlama çabasıdır. Anlam buldukça insan yoluna devam eder. Anlam yoksa hayat da yoktur. Yaya yürüyen insanla uçağa binen insanın sadece konfor farklılığından söz edebiliriz. Anlamı bulma arzusu ve idrak keskinliği konusunda bizden önceki kuşakların daha az yetenekli olduğunu düşünmek yanılı olur. Öyle olmazsa bugün kurduğumuz fakültelerde akademik çevrelerde geçmiş ve onu inşa eden düşünürleri açmılıyor olmazdık. Düşünceyi geliştiren, her soruya cevap bulmak değıldir. Sorular üretildikçe cevaplar varlık imkânına kavuşur.

İslam ahlâkı ifadesi, İslam'da ahlâk ilmi vurgusundan farklıdır. Birincisi kendine özgü bir özgünlüğü nitelerken ikincisi ise İslam düşüncesinde ahlâkın ele alınışını, algısını ve fenomen olarak konumunu işaret etmektedir.

İslam'da ahlâk başlığı bize, İslam dışında da ahlâk anlayışları olduğunu ifade eden bir terkiptir. Budist ahlâkı, Yahudi ahlâkı, Hıristiyan ahlâkı bu kümede düşünülmesi gereken ahlâklardır. Ahlâkın müstakil bir varlığı var mıdır, ne yapmalıyım, iyi ve mutluluk nerededir sorularıyla karşısında bulduğumuz felsefi ahlâk ne derecede bağımsız bir ahlâk kurabilmiştir?

Bir Yahudi Hıristiyan veya Müslüman'dan ahlâkı konu edinmeden kendi dinlerini anlatmalarını istediğimizde bir dini anlatmak ne kadar mümkün olacaktır? Dindarlık insanın şahsiyetiyle bütünleşip kimliğin bir parçası olarak algılanırken ahlâk neden sadece gönüllü bir hali ve kurumsallığı olmayan bir yapıyı ifade edegelmektedir?

Genel olarak din, içerik bakımından bünyesinde iman, ibadet ve ahlâk boyutlarını ihtiva ederken neden çoğunlukla kendini ahlâk üzerinden sunar? Müslüman Yahudi veya Hıristiyan olmam neyi gerektirir sorusuna ahlâkî referanslar olmaksızın hangi cevaplar verilebilir? Ahlâklı ve erdemli bir Müslümanı, Hıristiyan teolojisi İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu ve çarmıha gerilip tekrar dirildiğini kabul etmediği sürece ebediyyen yoklukla cezalandırılacak, dirilmeyi bile hak etmeyen biri olarak değerlendirebilmektedir. Tevhide ulaşmayan bir Hıristiyan'ın da erdemli bir hayat sürmesi İslam itikadınca makbul sayılmamaktadır. Her dini olan ahlâki midir, her ahlâki olan dinî midir? Peygamberler tarihine baktığımızda dinler tarihini helal ve haramlar tarihi olarak da okumak mümkündür." Eşyada asl olan ibahadır" prensibiyle bakıldığında Kur'an da "*barreme, hurrimel*" veya "*uhillel*" formunda gelen ayetler¹ geçmişte helal olanları haram kılmakta veya yasakları helal kılmaktadır. Bu nokta bizi ahlâki değerlerin izafiliği veya mutlaklığı problemlerini tartış-

maya yönlendirebilecek hareket noktalarına ulaştıracaktır. Bu aynı zamanda insanlığın düşünsel evrimine ve gelişimine dikkatleri çeken bir noktadır.

Yunan ahlâkı, metafizik ahlâkın ilk örneklerindedir. Bu ahlâkta, tabiatüstü ve mistik bir prensip yer almaz. Bu ahlâkların ortak gayesi, insanın saadetidir. Bu saadet hedonistlerde bedensel lezzetlere indirgenebildiği gibi Sokrates, Plato ve Aristoteles'te akli lezzetlere yönelebilmektedir. Bu ahlâk rasyonel bir karakter taşır. Ahlâki hareketlerin ölçüsü akıldır. İyi ve doğru, kötü ve yanlışın mukabilidirler. Bu ahlâkta çoğu kez “iyi ve “güzel” birbirlerinin yerini tutar. Tabiatın ahengi fikri egemendir. Ahenksizlik ve karışıklık ahlâkın zıddıdır. Ahlâki güzellik metafizik yetkinliktir. Yunan ahlâkında ferdi sorumluluk yoktur. Bununla birlikte adalet öne çıkar. Adalet akıl terazisiyle sosyal saadete ulaştırır.²

Aristo, *Nikomakhos'a Etik* eserinde bilgelik, erdem, adalet, cömertlik ve dostluktan söz ederken bu konudaki yorumlarının bilgi kaynağı neydi? Kendisi bir bilgi kaynağı olan aklın, bilgi kaynağı nedir?³ Akıl, dış dünyadan ne kadar bağımsızdır? Akıl, bilgi üreten bir kaynak mıdır? Yoksa bilgileri birleştirip ayıran bir özellik mi taşır? Bu sorulara, epistemoloji açısından baktığımızda görürüz ki, insanın bilişsel sürecinde üzerinde uzlaşmaya varılmış ortak bir görüş yoktur. Akli olanın ne kadar tecrübî, sezgisel olanın ise ne kadar akli ve tecrübî olduğu derin tartışmalara açıktır. Dinî ahlâki göz ardı eden tutumların, akli olanın sınırlarını kaynağı ve değeri açısından ortaya koymaları gerekmektedir.

Dinî olan, kendisini “vahiy kaynaklı” olarak daha başlangıçta “insan çabası ve düşünsel sürecinin dışında” aşkın bir oluşum olarak sunduğu için dinî referans karşıtlarınca dışlanmaktadır. Bu anlayışlar, insanı her şeyin merkezinde kabul ettiklerinden insani olmayana değer vermeme tutumunu geliştirmektedirler.⁴

Hıristiyan ahlâkı tabiatüstü bir ahlâktır. Mistik karakterlidir. Ahlâki hareket aklın değil Tanrı'nın buyruğudur. Ahlâki fiilin gerçekleşmesinde akıl ile iman çeliştiğinde akıl bırakılır. Ahlâkın gayesi tabiatüstüdür. Bu ise ancak öbür dünyada gerçekleşecektir. Tabiat aslında kötüdür. İsteklerimiz tabiatın gelir. Bunun için tabiatın ötesi için yaşamak gerekir. Gaye, ezeli hayattır. Bu ahlâkın en büyük erdemi “Kurban”dır. İnsanın bu anlayışa göre, ezeli hayattaki kurtuluş için bu dünyada kendisini feda etmesi gerekir. Yunan ahlâkında ideal insan bilge iken, Hıristiyan ahlâkında ideal insan velî ve aziz olarak sunulur.⁵

Hıristiyan ahlâkına kaynaklık eden İncil'de “size denildi ki... ben size derim ki...” formunda yer alan ifadeler, amellerimizi niyete indirgemıştır.⁶ “Size denildi ki” formunda, zina yapılmayacağı, ahde vefa gösterileceği, yalan yere yemin edilmeyeceği vurgusu hatırlatılıyor ardından “ben size derim ki” vurgusuyla, müntesipten niyetlerini gözden geçirmesi isteniyor. İncil'de sunulan bu hitap tarzı başlangıçta insan psikolojisi açısından “kalbim temiz” savunusu-

suna insanı yöneltmekte, amelleri ihmale yol açmaktadır. Bu sebeple Hıristiyanlık için amelin ön planda olmadığı zahiren bir sevgi ve imanı ön plana çıkarma görünümüne sahip bir din yargısını ifade edebiliriz.

İslam Ablâka: Amellerin Niyetle Yücelişi:

Besmele: Niyetlerin Niyeti

Kelime-i Şehadet: En Yüksek Görev ve Sorumluluk Bilinci

Şunu ifade etmeliyiz ki, İslam ahlâkında en temel ilke olan “Ameller niyetlere göredir” hadisine⁷ göre, amellerimizi yücelten niyetlerimizdir. Davranışlarımızı zahiren iyi ve kötü olarak vasıflandırmadan önce arka plandaki hareket noktasının ne olduğu ölçümüz olmalıdır. Bir filin oluşmasında önce zihinde bir gayenin tasavvuru söz konusu olmaktadır. Bu tasavvur düşünmeye, sonra karara ve en son aşamada da eyleme, harekete dönüşmektedir. İslâm felsefesi açısından da kuvve halindeki aklın, *âlîme* yani kendisini bilmesi, düşünmesi, tasavvur etmesi sonucu *âmîle* yani yapıcı hale dönüşmesinde gerçekleşir. Niyet, bir yandan irade bir yandan da kast anlamlarını ihtiva eder. Namaz, oruç, hac gibi ibadetlerde, onların ifâ edilmesinde, niyet öngörülen koşullardan biridir. Zaten, İslâm düşüncesinin ana kaynağı olan Kur’an’da, “ıman ve âmelin” birbirleri ardınca zikredilmesi bir açıdan insanda bu gücün, yani inancını amele dönüştürme kapasitesinin olduğunu gösterdiği gibi, bir açıdan da iman edilen şeyleri amele dönüştürme niyetinin bulunması gerektiği anlatılır.⁸ “Allah’ı inkar eden ona şirk koşan, ahirete inanmayan kimselerin amel­lerinin geçersiz (habitat)olduğunu” ifade eden ayetler⁹, İslam’da sahih itikadın ve niyetin yüceliğini vurgulamaktadır.

İslam düşüncesinin temel kavramlarından olan “Besmele”bu boyutuyla, davranış öncesi insan için en yüksek motivasyonu, hazır bulunuşluk düzeyini ifade etmektedir. İnsanı varlıkla irtibata geçiren en yüksek duyarlılık rahmet, kuşatıcılık ve koruyuculuk şuurunu ifade etmekte, niyetlerin niyeti olma özelliğini taşımaktadır. İslam düşüncesinde önemli bir diğer anahtar kavram da şehadettir. *Şehadet* bir şeye tanıklık etmektir. Bir olaya şahit olan kişi, bu şahitliğin sorumluluğunu yerine getirerek bilgisini dışa vurur, çevresiyle paylaşır. Duyduğu, gözlemediği hususları ve kendisinde oluşan bilgiyi paylaşmamak insana huzursuzluk verdiği gibi insanın doğasına ve özüne yabancılaşması anlamına gelir. Güzel bir sanat eserini beğenen kişi, ressamın veya mimarın meydana getirdiği bu eser karşısında beğenisini itiraf etme zorunluluğunu hisseder. Şahitlik; bir bilgi düzeyini, birikimini, anlamayı, kavramayı ve bunu dışa vurmayı nitelemektedir. Güzel olana, aklî olana, iyi olana hakkını vermek olduğu gibi, yanlış ve kötü olanı tanımak ve ondan uzaklaşmayı ifade etmektedir. Şehadet; insanın evren kitabını okuyup veya evren tablosunu görüp bütün benliğiyle bu olağanüstülüğü, düzeni, uyumu bütün hücreleriyle dışa vuruşu, itirafı ve geçici değerlerin sömürsünden kurtulup kalıcı olana tes-

limiyetin haykırışını ifade eder. Bu boyutuyla şeklen İslam’a ilk girişin sembolü olmakla birlikte iç dünyada yaşanan ve alınan kararlar açısından bir olgunluk düzeyini niteler. İnsanın mutsuzluğunun kaynağında şehadet getirememesi ve böylesi bir bilinçten uzak durması yatmaktadır. Bu kâinatı gözlemleyen insanın bu mükemmelliği itiraf etmesi ve dışa vurması insanın ruhunu özgürleştirir. İnsan üretken, yapıcı, kuşatıcı ve koruyucu bir zihniyete kavuşur. Kelime-i Şehadet bu boyutuyla; insanın bir karar almasını, hayatını bu karara göre devam ettirmesini, huzur, özgürlük ve anlam içinde ölüme hazır oluşunu nitelemektedir. Besmele ve şehadet Müslümanın iradesinin çekirdeğini oluşturur. Bu açıdan “ameller niyetlere göredir” ilkesinin anahtar kavramı olan niyetin, bilgi ve irade ile yakın ilgisi vardır. İslam ahlâkı bu açıdan bir bilgi, irade ve özgürlük ahlâkıdır. İslam ahlâkı insanın kapalı kalmış yeteneklerinin açığa çıkarılmasını önceler. Bu boyutuyla bir özgürleşme sürecidir.

Gazzâlî, irade konusunda iki temel tanım sunarak onu geliştirir. Buna göre, maksada uygun bulunan bir şeyin belirlenmesi¹⁰ irade olduğu gibi, bir de bu gayeci irade tanımının yanı sıra özellik açısından da onu tanımlayarak, “bir şeyi, benzerinden ayırt etme, temyiz etme yeteneği”¹¹ olarak onu ele alır. Gazzâlî, irade meselesinin bir gaye boyutu olduğunu ve bir de vasita boyutu olduğunu, ilmin bilgiye konu olanlar için söz konusu olduğu gibi iradenin de seçmeye konu olan eylemler için olduğunu ifade eder.¹² Gazzâlî, bilgi ile irade arasında aracılık bağı kurarak, iradenin “bilinenin istenmesi” anlamına geldiğini belirtir. Ancak, bir istemede irade söz konusudur. İsteme ise, bilgidен kaynaklanır. Bilgisiz, bilinçsiz, bir istek, irade olarak görülemez. İrade zorunlu olarak bilgiyi de muhtevidir.¹³

İslam’ın ahlâkı: Allah’ın ahlâkı

Hız. Peygamber “Her dinin bir ahlâkı vardır. İslam’ın da ahlâkı “hayâ”dır¹⁴ vurgusunu yaparken, İslam ahlâkının ayırt edici özelliğini doğrudan doğruya yüksek bir uyanıklık ve dirilik bilinciyle özdeşleştirmiştir. Hayâ etimolojik olarak “çekinmek” anlamına gelmektedir.¹⁵ Kelimenin kökeninde “Hay” ile ortak bir zemin vardır. Kişinin, hayâ sahibi olması bir anlamda yaptığını bilme, bildiğini yapma ve bir anlık gafleti kabul etmeme durumunu niteler. Hayâ, insanın yanlış davranışlara düşmemek için uyanık ve diri bir bilince sahip olmasını nitelemektedir. İffetin türlerinden olup, insanda hem fitrî bilgi olarak doğuştan yer alır, bir de dinî bilgi olarak insana teklif edilir. İnsanda, hem fitrî ve hem de dinî bilgi sayesinde, şehvet gücünün aşırılıklarına kaçmadan utanacak şeyler yapmaktan kendini korur. Kişi, olayların sebep ve sonuçlarını bilmediği oranda utanca maruz kalır.

Felsefe, Kindî’nin diliyle, insanın gücü nispetinde yaratıcının fillerine benzemesidir. Kindî, felsefeyi “insanın gücü yettiği ölçüde Yüce Allah’ın fiillerine benzemek” olarak¹⁶ tanımlarken aslında felsefeyi ahlâki ve erdemli bir ya-

şayıyla özdeştiirdiği gibi bir açıdan da din ve ahlâkla da özdeşleştirmektedir. İslam felsefesinde, insanın nihai yetkinliğini ifade etmek için ilah kelimesinden türetilmiş, metafizikçi filozof yerine, “müteellih” terimi kullanılır. *Müteellih*, teriminin en temel çağrışımı, bilgelik sevgisinin sıradan teorik bir amaç olmayıp Yararıcıya benzemek, yani ahlâki açıdan üstün bir konuma ulaşmaya çalışmaktır. Hz. Peygamberin “Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanın” ifadesi Yararıcıya manen benzemeye çalışmaya bir vurgu ve çağrıdır.

İslam ahlâkına baktığımız zaman, Müslüman insanın hayat tarzının kaynağı yani ahlâkının temel referansları aşğıdaki gibi şekillenmektedir:

Allah’a ve insanlığa olan mesajlarına gönül rızası ile inanıp teslim olmak, Hz. Peygamberin Kur’an doğrultusunda yaşadığı hayatı örnek almak ve insanın doğuştan sahip olduğu duru fitratını ve vicdanını kirletmemesi için mücadele içinde olmak.¹⁷

İslam Düşüncesinde Ahlâk İlimi

İslam Düşünce tarihinde ahlâk ilmi, çeşitli perspektiflerden ele alınmıştır. Buna göre, İslam düşüncesinde Ahlâk ilmi vurgusu bizi şu temel başlıklarla buluşturmaktadır;

- a) Ahlâk ilminin isimlendirilişii ile ilgili kaynaklar (hikmet-i ameliyye, ilm’ül edeb, ilm-i tehziübü’n-nefs, es-sınaatü’l hulkiyye, et-tıbbu’r-ruhani, Tibbu’n-nüfüs),
- b) Ahlâk kelimesinin etimolojik yapısı hakkında değerlendirmelerin yer aldığı *halk* ve *hulk* ayırımının temellendirilip işlendiği eserler,
- c) Ahlâk ilminin yerli ve yabancı kaynaklarının tespit edilmeye çalışıldığı eserler,
- d) Ahlâk ilminin oluşumuna etki eden şahsiyetler,
- e) Ahlâk ilminin temel mevzuları,
- f) İslam dinin iman, ibadet ve ahlâk boyutundan biri olarak ahlâki emir ve öğütlerin ele alındığı eserler,
- g) Kur’an ve hadislerde geçen ahlâki ilkeler, faziletler,
- h) Felsefi ahlâk çizgisinde oluşan Tedbir’ün-Nefs, Tedbir’ül-Menzil ve Tedbir’ül-Müdün kurgusu,
- i) Çağdaş dönemlerde klasik felsefenin dörtlü fazilet/erdem tasnifini aşmaya ve İslami değerler çerçevesinde erdemlerin yeniden tasnifine yönelik çalışmalar.¹⁸

İslam düşüncesinde ahlâk söz konusu olduğunda başlangıçta üç temel sacayağı olduğunu görürüz. Bu din, ahlâk ve felsefe gibi üç temel disiplinin bir

araya geldiği bir oluşumdur. Bu isimlendirme, onun tek başına ne dinî ve ne de tek başına felsefî bir sistem olduğunu ifade eder. İslâm ahlâkı ifadesi, Kur'an ekseninde bir dinî ahlâk anlayışını vurgularken, İslâm Ahlâk Felsefesi, dinî ahlâkın üzerine İslâm düşüncesinin ürünleri olan Kelâm Tasavvuf, Fıkıh ve İslâm Felsefesinin tüm birikimlerini de kapsayan bir bütünlüğü ve anlayışı ifade etmektedir. İslâm Ahlâk Felsefesi, İslâm'ın, ahlâkın ve felsefenin ortak bir ürünüdür. Bu boyutuyla İslâm Ahlâk Felsefesi, felsefe ve din uzlaşısının imkânı üzerine ciddi bir gösterge olarak görülebilir.

İslam Düşüncesinde ahlâkın konumu, matematiksel bir formül olarak bir çırpıda ifade edilmenin ötesinde ancak tümevarımsal bir yaklaşımla, parçaların doldurduğu bütünde görülüp anlaşılabilir bir mahiyete sahiptir. Tanımının yapılmasını, kapsamının genişliği zorlaştırmaktadır. Bununla birlikte İslâm Ahlâk Felsefesi denilince; Ahlâk felsefesinin problemlerine İslâm düşüncesinin akli ve nakli verileriyle bakan, sorunlara bu ilkeler ışığında çözümler üreten bir değerler sistemi ve hayat felsefesi anlaşılabilir. İslâm düşüncesinin bakış açıları olan Kelâm ve Tasavvuf içerik olarak bu değerler sistemini beslerler. Ahlâk kelimesi, etimolojisi itibarıyla insanın psikolojik(hulk) ve fizyolojik(halk) yapısını nitelemektedir. Bu kelimenin yaratmak ve yaratılış ile ilgili yönü de vardır. Allah, Yaratıcıdır (Hâlik). Tüm canlı ve cansızlar onun yarattıklarıdır (Mahlûkat). Bu boyutuyla ahlâk, insanın doğası ve yaratılışını ifade eder. Bu doğayı, biçimlendiren, halk eden Allah'tır. İnsanın ahlâklı olması bu açıdan bakıldığında, doğasıyla ve yaratılışıyla uyum içinde olması demektir. Yalan söylemek, ahlâkı olmayan bir tutumdur dediğimizde bunun açılımı aslında, "yalan söylemek, doğamıza ve yaratılışımıza uygun olmayan bir tutumdur" anlamını içermektedir. İslâm Ahlâk Felsefesi, bu yönüyle insanı, doğal ve özsel olan çizgisiyle değerlendirmeye çalışan bir sistemdir. Ahlâki sorunlara felsefî bakış açısıdır. Bu bakış açısı sadece felsefeden yararlanmakla kalmaz dinî hakikatin perspektifiyle bu araştırma sürecini zenginleştirir. İslâm Ahlâk Felsefesinin içerik zenginliği kaynaklarının çeşitliliğiyle orantılıdır. Bu sistemin iç/yerli ve dış/yabancı kaynakları bulunmaktadır.¹⁹

İslâm Ahlâk Felsefesini besleyen ve geliştiren kaynaklar, iç/yerli ve dış/yabancı kaynaklar olmak üzere iki genel başlık altında değerlendirilebilir. Kur'an-ı Kerim ve Sünnet, İslâm Ahlâkının yerli/iç kaynaklarını oluşturur. İslâm Ahlâk Felsefesi üzerine araştırmaları bulunan *Hourani*, İslam düşünce tarihinde ahlâkla ilgili kitapları;

- Kural koyucu/normatif ve tahlilî/analitik olarak ikiye ayırır. Kural koyucu ve tahlilî kitapları yine kendi içlerinde;
- Dinî kural koyucu ve felsefî kural koyucu olarak ikiye ayırır.

Hourani'nin *kural koyucu dinî kitaplar* dediği şey, Kur'an merkezli kaynaklar sınıflamasına tekabül eder. Doğrudan Kur'an'a ve hadislere dayanarak ahlâk

kâideleri tespit eden türdür. Bu tür ahlâk kitapları ve çalışmalarının özelliği Kur'an ve hadis gibi dinî nass ve ilkelerin esas alınmasıdır. Devlet adamları için, siyaset sanatıyla alakalı yani siyasî *bikemiyat* gelenegine dayanan kural koyucu felsefî kitaplar, erdemi esas alarak, *ferdî ahlâk* ile *siyaset felsefesini* kapsarlar. Bu da kısmen yabancı kaynaklara karşılık gelmektedir. *Hourani*, tahlilî kitaplar derken Mu'tezile kelâmcılarının ortaya koydukları ahlâkî değer tartışmalarını, iyiyi, kötüyü, hüsün ve kubûhu inceleyen ve bunları akıl vasıtasıyla bulacağımızı savunanları kasteder. Tahlilî felsefî kitaplar derken de, ahlâk üzerine yazılan kitapları, teorik ve pratik ahlâk anlayışlarını ve araştırmaları zikreder.²⁰

İslâm Ahlâkının İç Dinamiği olarak Kur'an-ı Kerim ve Sünnet

İslâm Ahlâkının en temel dayanağı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an, insanı aydınlatan ilâhî bir rehber olarak, insanın iç ve dış dünyasını eğitmeyi, olgunlaştırmayı hedefleyen fikir ve davranışların teorik ve pratik olarak sunulduğu ilâhî bir kitaptır. Kuran, insanı bilgilendirirken ideal bir davranış bütünlüğünü hedeflemektedir. Kur'an'da tam ifade olarak "ahlâk" kelimesi bulunmaz. Bununla birlikte, tekil halde "*Hulk*" kelimesi yer alır.²¹

Hikmet, Adalet, İffet ve Şecaat; ahlâkî edebiyatın gerek klasik ve gerekse modern çalışmalarında yer almaktadır. Bu kavramlar, Kur'an ahlâkının çok boyutlu bir özelliğinin görünümü olarak ayetlerde karşımıza çıkmaktadır. Grek, Fars ve Hind kültürleriyle karşılaşmadan çok önce Müslümanlar, Kur'an'ın düşünce ikliminden istifade ederek bu kavramlarla tanışmışlardır.

"Kur'an bir ahlâk kitabıdır" vurgusu kendi içinde bir tartışma açabilmektedir. Bir açıdan Kur'an'ı, ahlâk kitabı olarak nitelemek, Kur'an'ı sadece ahlâka indirgeme olarak algılanmakta ve olumlu bir ifade olarak görülmemektedir. Kur'an'ın tevhid, nübüvvet ve mead eksenindeki temel konularının yanı sıra kozmolojik, toplumsal ve hukuki vurguları göz önüne alındığında ve İslam'ın bir hayat nizamı olduğu düşünüldüğünde "Kur'an bir ahlâk kitabıdır" ifadesi seküler bir kapı açıklığı anlamına gelebilmektedir. Öte tarafta Kur'an da ahlâk ile ilgili olmayan ne vardır sorusunu kendimize sorduğumuzda ilgisiz bir hususu bulmak da mümkün görünmemektedir. Söz gelimi, İhlas suresi Allah'ın varlığı ve birliğinden, biricikliğinden haber veren sure olarak başlangıçta ahlâkla ne ilgisi olabilir sorusuyla buluştursa da ahlâkî hayatın başlangıcında içtenlik, samimiyet, özgürlük olduğunu düşündüğümüzde ihlas ve tevhidin samimi bir ahlâkî davranışın temel koşulu olduğu sonucuna ulaşırız. Hukuk ayetleri gaye açısından okunduğunda bunların bir ahlâkî düzey inşasına yönelik olduğunu görürüz.

Macit Fahri, ahlâk prensipleri hakkında gerekli ipuçlarını elde etmek için Kur'an pasajlarındaki konulara bakmak gerektiği görüşündedir. Bunlar; doğru ve yanlışın doğası, ilâhî adalet ve kudret, ahlâkî özgürlük ve sorumluluk konularıdır. Kur'an'da, ahlâkî davranışların ve ilkelerin nazarı ve amelî olarak

ele alınıp işlendiğini görüyoruz. *Yükümlülük, sorumluluk, müeyyide, niyet, fiil, amel, gayret* gibi teorik ahlâkı meşgul eden konular kadar *ferdî ahlâk, emirler ve yasaklar, aile ahlâkı, sosyal ahlâk, devlet ahlâkı, dinî ahlâk* gibi hem teorik hem de pratik konular vardır. Ayetlerdeki insanın tefekkür boyutunu açış ve amelî sahada, seçimli davranışlarla hedeflenen tekâmül, Kur'an'ın, insan davranışlarını kuşatan boyutunu gösterir. Kur'an'ın, hedefinin ahlâk olduğunu belirtmek yerinde bir değerlendirme olacaktır. Kur'an, insanın önüne, iyi ve kötü ahlâkın özelliklerini sunar. “Hayr”, “maruf”, “ihsan”, “hasene”, “sıdk”, “istikame”, “şer”, “münker”, “seyyie”, “fısk”, “zûlm”, “cehalet” ve “zan” kelimeleri Kur'an'da bu açıdan yer alan ifadelerdendir. Kur'an-ı Kerim, insanlığı hem bilgilendirmekte ve hem de bu bilgilendirme neticesinde insanın sorumluluğunu vurgulamaktadır. İnsan, özgür olduğu için mesul tutulmakta ve bilgilendirilmektedir. İnsan, bilgilendiği ölçüde, ahlâkını olgunlaştırmakta ve gerçek hürriyete ulaşmaktadır.²²

Kütüb-i Sitte ve hadis mecmualarında “Kitabu'l Birr”, ”Kitabu Hüsni'l Hulk” gibi başlıklar altında ahlâk hadisleri bulunmaktadır. Bunların değerlendirilmesi ve üzerinde düşünülmesi düşünce ve ahlâk dünyamıza yeni perspektifler sunmaktadır.

Sünnet, Hz. Muhammed(sav)'in yaşayış modelini bize anlatan sistemdir. Hz. Peygamberin Ahlâkı, Kur'an'la özdeş olduğuna göre Sünnet, Kur'an ahlâkının nasıl uygulanabileceğini Hz. Peygamberin şahsında somutlaştıran ve bize sunan uygulanabilirlik alanıdır. Hz. Peygamber'in Kur'an'ı insanlara sadece aktaran değil açıklayan bir misyonu olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda, Sünnetin olgun ve ahlâklı insan olma sürecinde izlenecek bir örneklik sistemi olduğu unutulmamalıdır. Sünnet bireye, yaşama sevinci, hayat felsefesi sunan bir rehberlik okuludur. Bu okulda, insanlara güler bir yüzle bakmak sadaka yani doğruluk göstergesidir. Bu okul, insanın bütün canlılarla ilişkisini adalet, merhamet ve muhabbet düzleminde düzenler.

Ahlâki teori açısından hadislere bakıldığında ise hadislerin ilahî adalet, doğrunun tabiatı ve insan hürriyeti gibi kavramlar arasında daha karmaşık bir ilişki sunduğu söylenebilir. Buharî, Müslim gibi hadis kitaplarına baktığımızda, insanın bir eyleme ilişkin gücünden çok ilahî kudrete vurgu yapan hadisler rivayet ettiğini görebiliriz. İnsanın kaderinin önceden belirlendiği ve bunun dışında başka bir şey yapamayacağına dair hadislerin yoğun şekilde rivayet edildiği de aşîkârdır.²³

İslam Ahlak Felsefesinin Kaynağı olarak Kelâm İlmi

İslâm kelâmında *Mu'tezîle*, *Eş'ârîye* ve *Matûridîye* arasındaki farklılıkların temelinde itikadî konular kadar, bunların ahlâkî problemlere yaklaşımlarındaki metod farkları, dayandıkları bilgi kaynaklarının çeşitliği ve ahlâkî ilkeleri anlama ve yorumlamaları da vardır. Mu'tezilî Kelâmçılar İslâm düşüncesinin ilk

ahlâkçılardır. Mu'tezilî düşünürler iyilik ve doğruluk, ilahî adalet ve insanın sorumluluğu konusunda ortaya çıkan üç temel ahlâki soruya cevap bulmakla kalmamışlar, aynı zamanda daha sonra ortaya çıkan ahlâk teorilerinin de temelini atmışlardır. Mu'tezilî Kelâmçıların beş temel ilkesinden (usulu'l-hamse) biri "ahlâken tasvip edileni emretmek (emri maruf) ve ahlâken yerileni (nehyi münker) de emretmek"tir. Şehristanî'ye göre, Mu'tezilî Kelâmçıların temel anlayışı, husun ve kubuhun akıl ile bilinebileceği üzerine temel lenmiştir. Mu'tezilî Kelâmçılar, bilgi ile doğru arasındaki ilişkiden hareketle, doğru ve yanlışın tabiatının akli olarak bilinebileceğini ve bunun da nihai olarak ilahî emirlerden bağımsız olduğunu temellendirmeye çalışmışlardır. Bu sorunun en sistematik tartışması ise Kadı Abdulcabbar(ö.1025) tarafından "*El-Muğni*" adlı eserinde ortaya konulmuştur. Kadı Abdulcabbar'a göre, fiil, irade ve güç sahibi failce öngörülen maksadı gösteren unsura göre tanımlanmalıdır. Çünkü bütün fiiller, ahlâki olarak belirlenmemiştir. İyi ve kötü gibi sıfatlarla tanımlanan ve failin iradesinden kaynaklanan eylemler ahlâki olarak belirlenmiştir. Mu'tezile, ahlâki değerlerde *akli bilgiyi* esas alarak, onları görecelikten ayırmış olur. Kadı Abdülcebbbar ahlâki yargıların, *akli teemmül*le ulaşılan nesnel hükümler olduğunu belirterek, onları estetik hükümlerden ayırır. Kadı Abdülcebbbar akli bilgiyi esas alarak ahlâki yargılara yaklaşmakta, nesnel bir bakış açısı sergilemektedir.²⁴

Bakillanî (ö.403/1113), Kadı Abdülcebbbar karşısında, başka bir esasa dayanarak, aklın tek başına davranışın, iyi ve kötü olup olmaması konusunda hüküm verme gücünde olmadığını ve bunun ancak şeriatin izahıyla tespit edileceğini belirterek, Mu'tezile'ye karşı bir hüküm getirir. Kelâmî bilgi sistemi, kendi bünyesinde, hem akli bilgi ve hem de dinî bilginin esas alındığı akımları barındırmaktadır.²⁵

İslâm ahlâkına ait, edebî ve felsefî nitelikteki eserler incelendiğinde, bu eserlerde doğrudan hürriyet meselesinin ele alınmadığı görülür. İslâm Ahlâk Felsefesinde "hürriyet" konusunun ele alındığı, incelendiği saha olarak karşımıza kelâm ilmi çıkmaktadır. Klasik ahlâk kitaplarında fitrî ahlâk ve mükteseb ahlâk tasnifine gidilmiştir. Mükteseb ahlâk tabiri kazanılmış, sonradan elde edilmiş ahlâki niteler. Bu da gösteriyor ki, klasik ahlâk kitapları, hürriyet meselesine ve onun insan davranışları için söz konusu olduğuna inandıkları için böylesi bir ayırma gitmişlerdir. Klasik ahlâk kitapları, hürriyet meselesini teorik planda ele almamışlardır. Erdem ve rezîlet konuları incelenirken erdemlerin insanda yer edip etmeyeceğini, huyların değişip değişmeyeceğini araştırırken de, zımnen hürriyet meselesi ile ilgilenmişlerdir. Klasik ahlâk kitaplarının yazarları, kelâmî eserlerdeki irade, fiil, kader, hürriyet meselelerini bilmekle birlikte, kitaplarında bunu müstakil ahlâki bir mesele olarak ele almamış, ama erdem, rezîlet, huy, karakter ve saâdet meselelerinin içinde pratik olarak eritmişlerdir. Bu yüzden *Encyclopaedia Iranica*'ya ahlâk maddesini yazan

Fazlurrahman'ın "İslâm'daki teolojik düşünce (kelâm) *ahlâk düşüncesi* hatta fıkıh düşüncesi üzerinde fiilî bir tesirde bulunmamıştır"²⁶ şeklindeki görüşüne katılmak da mümkün görülmemektedir.

İslam Ahlak Felsefesinin Kaynağı Olarak Tasavvuf

Tasavvuf ahlâkı, nefse karşı verilen bir savaş ve bu yolla hürriyete ulaşmayı hedefleyen sistemdir. İnsanı, bencil duygularından hürleştirme süreci olarak ifade edilmektedir.

Sezgisel bilgilerle donanıplı tasavvufî tecrübelerle manevî bağımsızlığa ulaşmak konunun bu boyutunu sergiler. Tasavvuf, kavramların farklı anlamları ihtiva ettiği bir alan ve ahlâkî bir ekol olarak karşımıza çıkmaktadır. Tasavvuf geleneği ve tarihi hakkında bir Tabakât yazarı olan Sülemî'nin ifadesiyle, fakr "*hiç bir şeyin insana sahib olmamasıdır.*" Sülemî'nin bu fikri, bir açıdan sûfî düşüncenin aynasıdır. Sülemî, bu ve benzer görüşlerinde tüm sûfî geleneğin sözcülüğünü yapmaktadır. Maddî imkânlardan mahrumiyet olarak bilinen fakirlik kavramı, tasavvuf ahlâkında görüldüğü üzere, manevî ahlâkî hürriyet anlamında ele alınıp incelenmiştir. Ahlâkî olgunluk, tasavvuf sistemindeki hürriyetle aynıdır. Tasavvuf tarihi, İslâm Ahlâk Felsefesine manevî özgürlüğü gösteren boyutuyla kaynaklık etmektedir.²⁷

Tasavvuf, söylem ve yöntemleriyle bir pratik ahlâk okulu olarak anlaşılabilir. Bu okul, bütün dinsel birikimi ahlâkî söylem çizgisinde değerlendirmeyi hedeflemiştir.

İslam Ahlak Felsefesinin Kaynağı Olarak Fıkıh

Ahlâk ve hukuk birey ve toplum hayatının vazgeçilmez iki temel ögesidir. Ahlâk ve hukuk gayeleri ve metotları açısından benzerlikler gösterdikleri gibi farklılıklar da gösterebilmektedir. İyiyi, adaleti, insan temel hak ve özgürlüklerini hedeflemeleri açısından gaye birliği içinde olmakla birlikte, davranışlarının ortaya çıkması ve ödül ve cezalardaki etkenlerin nitelikleri açısından farklılıklar göstermektedirler. Ahlâk ve hukuk birey ve bireylerin oluşturduğu toplumun düzenleyici unsurlarıdır. Ahlâk bir görev ilmidir. Birey Ahlâkî görevleri yerine getirdiği ölçüde özgürlüğünü güvence altına alır.

Ebû Hanife, itikâdla ilgili eserine "*el-Fıkhu'l Ekber*" adını vermiştir. Ebû Hanife, fıkıhın bir mesuliyetler ilmi olduğuna işaret ederek fıkıhı, "*kişinin leh ve aleyhinde olanı bilmesidir*" şeklinde tanımlamıştır. Bu, bir anlamda kişinin hak ve vazifelerini bilmesi anlamına gelir. Bu açıdan fıkıhı, bir görevler ilmi olarak nazar-ı dikkate alacak olursak o, görev ilmi olan ahlâkla da paralellik gösterir. Ahlâk felsefesi, ahlâkın temel ilkelerini felsefî olarak ele alıp incelediği gibi fıkıh da kendi alanındaki konuları fıkıh usûlü başlığı altında tetkik eder. Fıkıh usûlü *keyas*, *burhan*, *tümdengelim* ve *tümevarım* gibi metotları kullanırken, kendi içinde bir mantık disiplini barındırdığını gözler önüne sermektedir. Ahlâk

ilmi de, felsefî açıdan metodlarla iç içedir. Fıkıh, helal ve haramı metodik olarak incelerken, ahlâk felsefesi de iyi ve kötüyü benzer metodlarla tetkik eder. Fıkıh bir araştırma sahasıdır. Genelde insanın sorumluluğunu, sorumluluk derecelerini, helal ve haramı, uygun (caiz) olanı araştırmaktadır. Güncel bir mesele ile karşılaşınca, organ nakli veya iyileşme umudu kalmayan bir hastanın ölme isteği (ötenazi) gibi durumlarda, böylesi sorunlara cevap bulunmaya çalışılması noktasında fıkıh ve ahlâk kendi bilgi sistemlerinden hareketle çözüm bulmaya çalışırlar.

İslâm Ahlâk Felsefesinin Kaynağı Olarak İslâm Felsefesi

Kindî (ö.860), Ebu Bekr Razî (ö.925), Fârâbî (ö.950), İbn Miskevayh (ö.1030), İbn Sinâ (ö.1037), Gazzâlî (ö.1111), İbn Bacce (ö.1138), İbn Tufeyl (ö.1185), İbn Rüşd (ö.1198), Nasreddin Tusî (ö.1274), Celâleddin Devvanî (ö.1501) gibi filozoflar, İslâm Ahlâk felsefesinin felsefî damarını oluştururlar.

İslâm ahlâk felsefesine ve eserlerine çeşitli etkilerin olmuş olması, onun özgünlüğü için bir engel teşkil etmez. İnsanlarda sağduyu paylaşılan ortak bir nimettir. İslâm toplumu, Grek felsefesi ile tercüme vasıtası ile tanışmadan çok önceleri bile, Kur'an'da yer alan teorik ve pratik ahlâkî prensiplerle, erdemler ve saâdet konusu ile iç içeydi.

İslâm felsefesinde ilimler tasnifinde Ahlâk ilmi de yerini bulur. Kindî, felsefî ilimler sınıflamasında, *felsefî akli* ve *felsefî amelî* ilimler tasnifine giderek, ahlâkı, *felsefî amelî* başlığı altında siyasetle birlikte sınıflandırır. Fârâbî ise genelde, ilimleri, yapıları ve karakterleri ve konuları açısından sınıflandırır. Karakterleri ve gayeleri açısından gruplandırma yaparken *naẓarî/teorik* ve *amelî/pratik ilimler* başlığını açar. Ahlâk ilmini, onun ifadesiyle, “*es Smaâtü'l Hulkiyye*”yi, amelî ilimler arasında sayar. Ayrıca, ilimleri konu ve elde edilimleri açısından sınıflandırırken de, *İlmü'l Medeni*, başlığının altında, siyaset ve ekonominin yanı sıra ahlâk ilmini de zikreder. “*Aksamu'l Ulum il Akliyye*” eserinde ise İbn Sinâ, ahlâkı, amelî/pratik felsefe olarak kaydeder.²⁸

Ahlâk, nefsin yönetimi, evin yönetimi ve toplumların yönetimi gibi üç temel aşamayı içerir. Klasik bir felsefî ahlâk kitabını açtığımızda karşımıza ilk çıkan konu, nefsin bitkisel, hayvanî ve insanî nefis olmak üzere üç görünümüdür. Bu konu, ahlâk kitaplarının ilk konusudur. Bunun iki amacı vardır. İnsanı maddî ve manevî boyutuyla tanıyarak ahlâkî bir varlık olarak konumlandırmaya çalışmak, öte taraftan evrendeki kötülükleri açıklayabilmek ve mutluluk meselesini metafiziksel boyutu ile ortaya koyabilmektir. Nefsin düşünen, öfke ve şehvet kuvvetleri, erdemlerin oluşumunda kaynak durumundadır. Saâdet meselesi de faal akılla ittisalle ilgilidir. Bitkisel nefsin, beslenme, büyüme ve üreme özellikleri varken, hayvanî nefsin bunlara ilaveten hareket ve idrak kuvvetleri vardır. Arzu ve nefret, insanın hareketinin kaynağında yer alırken şehvet ve öfkenin kaynağıdır. İnsanın idrakinin beş duyuşsal boyutu

ile bunların işlendiği iç duyuları vardır. İnsanî nefis ise tüm bu özelliklere sahip olmakla birlikte bitkisel ve hayvanî nefiste bulunmayan bilme ve yapma gücü ve buna bağlı olarak oluşan akıl gücüne sahiptir.²⁹

Sonuç

İslam düşüncesinde ahlâk ilmini konu edindiğimiz bu makalede bir ilim olarak ahlâk ilminin klasik kaynaklarda nasıl ele alındığını, temel problemlerin neler olduğunu ve bu meseleler üzerine modern zamanlarda ne tür tartışmalar eklendiğini resmetmeye çalıştık. Her dinin kendini sunduğu iman, ibadet ve ahlâk üçgeninde, İslam düşüncesinde ahlâk ilminin, teorik ve pratik veçheleriyle bu üçgenin kesişim noktalarında bulunduğunu görmekteyiz.

Kur'an'da yer alan ahlâkî ilke, kavram ve değerler İslam düşüncesinin en dinamik yönüne kaynaklık etmekle birlikte, bu kavram ve değerler sistemi derin bir hikmet penceresinden üzerinde yeterli teemmüle, tefekküre kavuşmamıştır. Bu kavuşma, bir süreç gerektirmektedir. Anlama ve kavrama bir anda olup konsere bir düzeye hapsolmek demek değildir. Anlama ve kavrama her an gelişen ve kendini açan bir nitelik arz eder. Bu bitmemişlik ve tüm zamanları kapsayan anlamın kendini açması ve sunması en kapsayıcı şekilde kendisini şu ayette sunar:

“Zamanı geldiğinde insana mesajlarımızı (evrenin) uçsuz bucaksız ufuklarında ve kendi öz benliklerinde (bulduklarıyla) tam olarak anlatacağız ki, bu (vahy)in tartışılmaz bir gerçek olduğu, apaçık ortaya çıksın. Rabbinin her şeye tanık olduğu(nu bilmeleri onlara) hala yetmez mi?”³⁰

Bu açıdan denilebilir ki bu ayetin vurgusunda yer alan “anlatacağız, göstereceğız”vurgusu anlamının, kavramanın dinamik açılımlar içerdiğiidir. Süreç içinde anlayacağımızı, anlamlandıracağımızı, şu an için anladığımız şeyin bütünün bir parçası olduğunu ifade etmektedir.

Kelam, Tasavvuf, Fıkıh ve İslam Felsefesi birçok meselenin yanı sıra İslam ahlâkının anlaşılmasına çalışıldığı alanlardır. Bu disiplinlerde kavramlar ve dayandıkları epistemik kaynaklar, farklılıklar değişse de gaye birliği ortadır. İslam Ahlâk Felsefemizi Maturidî, Kadı Abdülcebbar (ö.1025), Dihlevî (ö.1762), Muhasibî (ö.857), İbn Arabî (ö.1240), Karafî (ö.1285), Şatibî (ö.1388)'ye başvurmadan sadece Farabî, İbn Miskeveyh ve İbn Sina ve Gazalî'den çıkarmak ne kadar sağlıklı olabilir?

İslam düşüncesinde ahlâk ilmi, teorik ve pratik boyutuyla İslam'ın dinamik yönünü işaret etmektedir. Bu alanda ortaya konulacak çalışmalar, İslam medeniyetinin bir kez daha ve en kuvvetli şekilde açılmasına katkı sağlayacaktır.

Notlar

- 1 Nisa 23, Maide 3, 96, Araf 33, Tevbe 29, İsrâ 33, En'am 151.
- 2 Hilmi Ziya Ülken, *Ahlâk*, İstanbul: 1946, s.33-40.
- 3 Alpaslan Açıkgeçen, , *Bilgi Felsefesi*, İstanbul 1992; İbrahim Hakkı Aydın, *Farabî'de Bilgi Teorisi*, İstanbul: 2003, s.21, 47, John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, s.325; H. Bergson, *Yaratıcı Tekâmülden Hayatın Tekâmülü*, Çev. M. S. Tunç, İstanbul: MEB Y., 1947, s.17.
- 4 Müfit Selim Saruhan, "Dini Ahlâk Neden Küçümsenir?" Kutadgu Bilig Felsefe- Bilim Araştırmaları Dergisi, 19 (2011), s.443-449.
- 5 Ülken Hilmi Ziya, *Ahlâk*, İstanbul: 1946, s.33-4.
- 6 Luka, 6: 20-48.
- 7 Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, Nesai, İbni Mace Nasburraye, Zeylai 1/301 Cafer el-Kattani S: 17)
- 8 Draz, Kur'an Ahlâkı s.223; Yusuf Musa, *Felsefetü'l Ahlâk fi'l İslâm*, s.28.
- 9 Maide 5, En'am 88, Bakara 217, Ali İmran 22, Maide 53.
- 10 Gazzali, *Tehâfütü'l Felasife*, s.11.
- 11 Gazzali, *el İktisadî'l-İhtikad*, Neşr. İ. Agah Çubukçu, Hüseyin Atay, Ankara: 1962, s.106.
- 12 Gazzali, *Tehâfüt*, s.11.
- 13 A. g. e. s.24-25.
- 14 Muvatta, Hüsnu'l-Hulk 9
- 15 Rağib el İsfehani, el Müfredat, "hy" maddesi; *Ezzeraiia ila mekarimi's Şeria*, Kahire, 1405/1985, s.288.
- 16 Kindî, *Risale fi Hudud'il-Eyya ve Rusûmibâ*, s.66.
- 17 Gürbüz Deniz, "İlahi Mana ve İsimlerin Müslüman Ahlâkına Etkisi", *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s.75-99. ; Kamil Cihan, "İslam Ahlakının Temel İlke ve Değerleri" *İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013, s.57, 69.
- 18 Enver Uysal, "Değerler Üzerine Bazı Düşünceler ve Bir Erdem Tasnifi Denemesi: İslami Erdemler-İnsani Erdemler" U. Ü. İ. F. D. 1:3 (2003), 51-69; Cafer Sadık Yaran, , *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul: 2011; Hüseyin Karaman, "İslam Ahlâkında Temel Erdemler", İslam Ahlâk Esasları ve Felsefesi (Ed.: Müfit Selim Saruhan) içinde, Ankara: Grafiker Yayınları, 2013.
- 19 Müfit Selim Saruhan, , *İslam Ahlâk Felsefesinde Bilgi ve Hürriyet*, Ankara: 2005; Mevlüt Uyanık, Aygün Akyol, İslam Ahlâk Felsefesi, Ankara: 2013; Cafer Sadık Yaran, *İslâm Ahlâk Felsefesine Giriş*, İstanbul: 2011.
- 20 Hourani, G, *Reason and Tradition in Islamic Ethics*, Cambridge 1985, s.11 vd; İlhan Kutluer, *İslam Felsefesinde Ahlâk İlminin Teşekkülü*, İstanbul 1994, 1-30.
- 21 "Bu emelkilerin âdetinden başka bir şey değildir." (Şuara 26/137), "Şüphesiz sen büyük bir ahlâk üzereisin." (Kalem 68/4), M. Çağrıncı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s.14.
- 22 Çağrıncı a. g. e., s.14; Fahri, 2004, 29-43; Saruhan, a. g. e., 24; Yaran, a. g. e., 11-23.
- 23 Fahri, *İslam Ahlâk Teorileri*, 44.
- 24 Fahri, a. g. e., 44.
- 25 Bakillani, Kitabu't Tevhid, 1947, 308-320.
- 26 Kutluer, a. g. e., s.15.
- 27 Çağrıncı, a. g. e., s.30-33.
- 28 Bayrakdar, s.117 vd.
- 29 Kutluer, age., s.1-30; Çağrıncı, age., s.14.
- 30 Fussilet 53; Muhammed Esed meali. http://www.kuranmeali.org/41/fussilet_suresi/53.ayet/kurani_kerim_mealleri.aspx